

**ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ЖОЗЕФА ДЕ БЕЯ НА ПРИДНІПРОВ'І
НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.**

У статті здійснено комплексний аналіз етнографічних українознавчих праць Жозефа де Бея на тлі історичних взаємин України та Франції наприкінці ХІХ ст.

Ключові слова: історіографія, етнографія, Україна, Франція, козаки, Жозеф де Бей.

В статье сделан комплексный анализ этнографических украиноведческих работ Жозефа де Бея на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, этнография, Украина, Франция, казаки, Жозеф де Бей.

In the article is made the complex analysis of ethnographical Ukraine studies of Joseph de Baye at the end of the XIXth century against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Key words: historiography, ethnography, Ukraine, France, Cossacks, Joseph de Baye.

Кінець ХІХ ст. став часом значного зацікавлення французьких науковців історією, культурою та побутом українців. У 1874 р. у роботі міжнародного археологічного з'їзду в Києві брали участь відомі французькі історики-славісти Альфред-Ніколя Рамбо (1842-1905) та Луї Леже (1843-1923). З цього часу встановлюються прямі безпосередні контакти між представниками французької історичної науки та їх українськими колегами: М. І. Костомаровим, В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим та ін. [4, с. 616-636]. Рубіж ХІХ-ХХ ст. став періодом розквіту наукової діяльності в Україні відомого французького історика, етнографа й археолога Амура-Огюста-Луї-Жозефа Бертело, більш відомого як барон Жозеф де Бей (1853-1931), інколи у нас його прізвище наводять, як де Баї (*de Baye*). Характерною особливістю його наукових пошуків стали польові студії, базовані на вивченні конкретних місцевих історичних, етнографічних, археологічних і фольклорних матеріалів. На відміну від більшості своїх колег барон де Бей неодноразово бував в Україні, добре знав її, знайомився з місцевими дослідниками минулого, вивчав колекції старожитностей, зібрані українськими краєзнавцями. Наприклад, перебуваючи в Катеринославі, він цікавився минулим Запорозької Січі й ознайомився з експонатами музейної колекції Олександра Миколайовича Поля (1832-1890), що в подальшому стала основою експозиції місцевого історичного музею [5, р. 7-8; 6, р. 27-35; 8, р. 11]. У Києві французький дослідник познайомився з відомим збирачем старовини, археологом і меценатом, нащадком відомого козацького роду Богданом Івановичем Ханенком (1849-1917), колекцію історичних раритетів якого де Бей

назвав «пречудовою» і «багатою» [8, р. 9-13]. Розгляду минулого та сьогодення України французький науковець торкнувся у низці своїх праць: «Київ – мати городів руських» (1896), «В Новоросії: спогади про одну місію» (1900), «В Малоросії: спогади про одну місію» (1903), «Фібули варварської епохи, зроблені в Україні, та їхні прототипи» (1908) [5; 6; 7; 8]. Великого значення де Бей надавав збиранню фольклорних та етнографічних матеріалів. Він спостерігав за побутом українського селянства, його матеріальною та духовною культурою, звичаями, розвагами. Зокрема, він зупинявся на традиції носіння дукачів українськими жінками [6, р. 36-38]. Важливе місце де Бей відводив вивченню пісенної творчості українців й, зокрема, діяльності кобзарів. Зміст однієї з пісень – «Ой, на горі та й жінці жнуть» – дослідник навів у французькому перекладі [6, р. 13-14].

Сильне враження на де Бея справило віддзеркалення в українській народній культурі, а також у літературі та образотворчому мистецтві козацької тематики. Так, він захоплювався славетним гоголівським «Тарасом Бульбою», віддавав шану літературному таланту Великого Кобзаря і навіть перекладає французькою його поезію «Іван Підкова» [6, р. 33-35]. А згадуючи про сюжет відомої картини «Запорожці» Іллі Юхимовича Рєпіна (1844-1930), якого де Бей називає «малоросіянином, знаменитим художником», француз коротко переказує легенду про відповідь козаків султану.

Геніальне полотно Рєпіна справило на тогочасну європейську інтелектуальну громадськість дуже сильний вплив. Під його враженням відомий французький поет-авангардист Гійом Аполлінер (1880-1918) написав віршований переказ знаменитого листа султана запорожцям, а потім «Відповіді запорозьких козаків константинопольському султану», яка свого часу надихнула Рєпіна. Тексти цих поетичних творів з нашим перекладом вміщуємо нижче.

*Portez comme un joug le Croissant
Qu'interrogent les astrologues.
Je suis le Sultan tout-puissant
Ô mes Cosaques Zaporogues,
Votre Seigneur éblouissant.*

«Нести як іго вам півмісяць,
Астрологи нам сповістили.
Я є султан у повній силі.
Козаки мої, запорожці,
Тепер я пан для вас віднині.

*Devenez mes sujets fidèles.
Leur avait écrit le Sultan.
Ils rirent à cette nouvelle
Et répondirent à l'instant
À la lueur d'une chandelle.
Réponse des cosaques Zaporogues au
Sultan de Constantinople:
Plus criminel que Barrabas
Cornu comme les mauvais anges
Quel Belzébuth es-tu là-bas
Nourri d'immondice et de fange
Nous n'irons pas à tes sabbats.*

Ставайте ж вірними рабами».
Султан відправив їм гінця.
Вони сміялись без кінця
Й відповіли тоді словами,
Листом при світлі каганця.
Відповідь запорозьких козаків
константинопольському султану:
Злочинець більший за Вараву,
З рогами ти, як сатана.
Ти Вельзевула маєш славу,
Нажерся бруду та лайна.
Ми не підєм тобі в уклін.

*Poisson pourri de Salonique
Long collier des sommeils affreux
D'yeux arrachés à coup de pique
Ta mère fit un pet foireux
Et tu naquis de sa colique.
Bourreau de Podolie, Amant
Des plaies, des ulcères et des croûtes
Groin de cochon, cul de jument
Tes richesses garde-les toutes
Pour payer tes médicaments.*

З Салонік тухла риба ти,
Чудовисько нічних видінь,
Тебе ми візьмем на списи.
Базарна хвойда твоя мати
Тебе дістала із лайна.
Мерзений ти подільський кате,
Тобі на ринку гріш ціна.
Свиняча морда, зад кобили,
Ти стережеш коштовний хлам.
Але всі гроші твої милі
Підуть на сплату лікарям.
(переклад Євгена Луняка)

Втім, незважаючи на великий інтерес до козацького минулого, особливих симпатій до ідей української державності де Бей не відчуває. Скасування автономії України російськими царями у XVIII ст. де Бей вважає кроком логічним, політично доцільним і виправданим. Зазначаючи, що після 1709 р. «Україна перестала бути автономною державою», він тут же додає: «Малоросія, власне кажучи, ніколи не була державою» [6, р. 19-21]. В той же час таке ставлення до автономних прав України не заважає де Бейу позитивно оцінювати роль козацтва і навіть порівнювати запорожців з тамплієрами [6, р. 30-31].

В його баченні яскраво відбивається імперська великодержавна позиція його найближчих знайомих, часто згадуваних ним у своїх творах: катеринославського губернатора, а пізніше в 1904-1905 рр., міністра внутрішніх справ Росії й організатора кровопролиття під час «Кривавої неділі» князя Петра Дмитровича Святополка-Мирського (1857-1914), котрого французький барон називав своїм «блискучим другом» [5, р. 7, 32], російського археолога, державного та громадського діяча, члена правомонархічного Російського зібрання, а згодом почесного члена Київського клубу російських націоналістів Олексія Олександровича Бобринського (1852-1927) [8, р. 8-10], предводителя катеринославського губернського дворянства Георгія Петровича Алексеева (1834-1914) [6, р. 27, 35; 8, р. 11], полтавського губернатора, а згодом предводителя катеринославського губернського дворянства князя Миколи Петровича Урусова (1864-1918) [6, р. 17], предводителя маріупольського повітового дворянства, а згодом депутата II і III Державних дум від октябристів Петра Валерійовича Каменського (1860-1917/1920) [5, р. 11-16, 16], «генерала Крижановського» (вочевидь, мається на увазі генерал-майор Анатолій Рафаїлович Крижановський (1843-1904), командир 1-ї бригади 34-ї піхотної дивізії в 1897-1903 рр., розквартированої в Катеринославі) [5, р. 32], предводителя полтавського губернського дворянства Сергія Євгеновича Бразоля (1851- після 1916) [6, р. 17] та ін. Між іншим, останньому де Бей дякував за допомогу у своїх наукових студіях. Доречно буде вказати, що цей Бразоль належав до дворянства, що походило з козацької старшини, а його прадід Василь Трохимович (1723-бл. 1803) був значковим товаришем Гадяцького полку та Грунським сотником [2, с. 16; 3, с. 12].

В плані вивчення української історії та культури особливе значення для де Бея мало знайомство з Г.П. Алексєєвим. Певну позитивну роль у їхньому зближенні відіграло також те, що дружина останнього була французенкою з давнього поважного графського роду – Марі-Елізабет-Анжель дю Брей-Геліон де ла Героньєр (1843-1933) [1; 6, р. 27]. Зазначимо, що її батько П'єр-Марі-Альфред дю Брей-Геліон, граф де ла Героньєр (1810/1811-1884) був одним з найяскравіших представників французького легітимізму й завжди перебував в опозиції до орлеаністів і бонапартистів, обстоюючи гасло повернення на французький престол Бурбонів.

Крім того, що саме Алексєєв ознайомив де Бея з експонатами історичної колекції Поля, на його запрошення барон відвідав село Котовку (нині Магдалинівського району на Дніпропетровщині), де розташовувався маєток того. «Тут у Котовці, завдяки гостинності та науці мсьє Алексєєва, котрий був одружений з однією з наших землячок, я зміг вивчати країну запорожців» – занотував французький історик у своїм малюнку «У Малоросії: спогади про одну місію» [6, р. 27]. Зауважимо, що Алексєєв по жіночій лінії був нащадком Данила Апостола, його прабабця Марія Данилівна Селецька (у дівоцтві – Апостол) доводилася гетьману правнукою. Цей сімейний зв'язок з гетьманським родом був ще одним чинником, що підсилював цікавість і повагу Алексєєва до козацьких старожитностей. У Котовці де Бей зміг доволі добре поповнити свою колекцію матеріалів з української етнографії, а також зробити кілька фотографій з життя та побуту пересічних українців рубежу XIX-XX ст. На цих світлинах відбито роботу українських селян, їхній одяг, речі, знаряддя праці, житла, танці. Між іншим, він відзначив, як і інші французькі сучасники, прояви взаємної антипатії між «хохлами» та «кацапами» в українському суспільстві [6, р. 43-44].

Певну допомогу у зборі українознавчого матеріалу французькому досліднику надавав згаданий вище князь Урусов. Зауважимо, що останній був зятем Алексєєва й чоловіком його дочки Віри (1863-1955), яка, відповідно, являлася наполовину французенкою й онукою французького графа [1]. До речі, зв'язок Урусова з Францією пролягав і через його двоюрідного брата – Лева Павловича Урусова (1839-1928), російського посла в Парижі у 1897-1904 рр.

Поміж інших де Бей був особисто знайомий з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем, котрий консультував барона з питань історії України, про що той сам згадує в своїй праці «Фібули варварської епохи, зроблені в Україні, та їхні прототипи», а також з відомим українським археологом та етнографом Миколою Федотовичем Біляшівським (1867-1926) [8, р. 8-10].

Одним з перших серед французьких дослідників де Бей звернувся до вивчення історії, життя та побуту німецьких колоній на Придніпров'ї. Говорячи про заселення нових південних земель російським урядом у XVIII ст. і переселення на них «в правління Єлизавети сербів, чорногорців, угорців, молдаван і волохів, які емігрували до пустельних степів», він відмічає й утворення перших німецьких колоній, що з часом ще більше розрослися [5, р. 17-18].

Загалом протягом XIX ст. французькі науковці, що досліджували козацький період в історії України, значною мірою залежали від напрацювань у цій сфері

російських і ще більшою мірою польських колег. Разом з тим все потужнішою стає інтелектуальна інтервенція української історичної думки в розгляді даної теми. Зазначений вплив на рубежі XIX-XX ст. набуває визначального характеру. Важливим фактором цього процесу стало формування осередків активної української політичної еміграції, яка проводила велику пропагандистську й публікаторську діяльність. Значну роль у посиленні інтересу французького інтелектуального загалу до минулого України починає відігравати культурний чинник.

В контексті розвитку французької історіографії історії України козацької доби короткі розвідки де Бея є малоінформативними й у більшості випадків являють собою простий опис його подорожей і вражень. В той же час ці студії вкупі з іншими працями свідчать про постійний інтерес французької історичної науки до вивчення історії козацької України. Змістовні й багато ілюстровані фотографічним матеріалом розвідки де Бея стали найкращими на той момент французькими дослідженнями української етнографії. Прикрим фактом залишається те, що творчість цього дослідника в країні його прямих наукових зацікавлень майже невідома, а, отже, потребує подальшого вивчення.

Бібліографічні посилання:

1. Кочергін І. О. Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексєєв // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Упорядник І. С. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – С. 90-94.
2. Кочергін І. О. Земське самоврядування на Катеринославщині (Персонологічний вимір). Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2011. – 216 с.
3. Кочергін І. О. Катеринославська губернська земська управа в особах. Біобібліографічне видання / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– 132 с. (Сер.: «Достойники Придніпров'я»).
4. Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – Монографія. – К.-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. - 808 с.
5. Baye J. de. En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission. – P.: Nilsson, 1900. – 32 p.
6. Baye J. de. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission. – P.: Nilsson, 1903. – 46 p.
7. Baye J. de. Kiew la Mère des Villes Russes. – P.: Nilsson, 1896. – 46 p.
8. Baye J. de. Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes. – Caen: Henri Delesques, 1908. – 13 p.

Надійшла до редколегії 15.05.2013 р.